

Paisatge i identitat territorial

Joan Nogué. Director de l'Observatori del Paisatge i Catedràtic de Geografia Humana de la UdG.

Ferrerries, Centre de la Natura de Menorca. 17 de juny de 2005

Coincidiran amb mi en què mai com ara s'havia parlat tant de paisatge, sortosament. Hi ha diverses raons que ho expliquen: la conscienciació ambiental dels últims anys (que ha beneficiat indirectament el paisatge, fins ara la ventafocs de l'univers ambiental), l'extensió galopant de la ciutat dispersa vinculada a l'extraordinari apogeu del sector immobiliari i de la construcció (que ha disparat totes les alarmes), una major sensibilitat estètica per part de determinats grups socials capaços de crear opinió, l'elaboració per part del Consell d'Europa d'un document-declaració d'intencions que ha tingut una gran difusió i una excel·lent receptivitat arreu d'Europa (em refereixo al Conveni Europeu del Paisatge), etc. etc. Tot això és cert i hi ha ajudat però, des del meu punt de vista, hi ha una altra raó que poques vegades és tinguda en consideració i que és tan o més important que les anteriors. Em refereixo al paper rellevant que el paisatge té i ha tingut en la formació, la consolidació i el manteniment d'identitats territorials, tema en el qual em centraré en aquesta conferència.

Una de les paradoxes més sorprenents del procés de globalització en el que estem immersos és que la gent afirma, cada vegada amb més insistència i de forma més organitzada, les seves arrels històriques, culturals, religioses, ètniques i territorials. Es reafirma en les seves identitats singulars. La gent defensa els seus llocs davant la nova lògica dels espais sense llocs, dels espais de fluxos propis de l'era informacional que ens ha tocat de viure. La gent reclama la seva memòria històrica, la pervivència dels seus valors i el dret a preservar la seva pròpia concepció de l'espai i del temps. Encara més, el lloc actua talment com un vincle, un punt de contacte i interacció entre els fenòmens mundials i l'experiència individual. Es miri per on es miri, el lloc, el territori, és cada cop més present. El poder de la identitat no desapareix a l'era de la informació, sinó que es reforça. Ho recordava el 15 d'abril passat al *Diari de Balears*, en un article excel·lent, Joan López Casanovas, quan afirmava: "Hi pot haver pobles sense territori..., però no sense paisatges (reals, somniats, perduts)".

La proliferació de grups o plataformes que s'identifiquen amb denominacions que quasi sempre comencen amb un "Salvem..." és un fenomen social extraordinàriament interessant i esperançador. M'hi refereixo perquè estic absolutament convençut que

aquestes mobilitzacions socials de caràcter ambiental i territorial -molt actives darrerament- ens mostren que estem davant d'un discurs territorial procedent d'una societat civil molt àmplia i diversa que té en comú la defensa del seu territori i de la seva idiosincràsia paisatgística davant de les agressions que l'amenacen. "En els temps que corren", i torno a l'article de Joan López, "ens cal més que mai una pedagogia que ens ajudi a llegir els paisatges. Els paisatges naturals i els rurals, per suposat, però també els urbans, els industrials, els sonors o, fins i tot, els nostres paisatges lingüístics". Es reivindica el que és propi, el territori i el paisatge autòctons amenaçats pel creixement imparable de la urbanització i de les infraestructures. Assistim a mobilitzacions protagonitzades per plataformes cíviques que apleguen una gran diversitat de perfils socials i culturals, però que comparteixen la defensa d'un lloc comú i singular.

Vivim plenament immersos en una esquizofrènica paradoxa territorial. Com afirmava fa poc l'escriptor gallec Manuel Rivas, "tanto hablar de lo virtual, y lo realmente importante sucede en el territorio". Quan semblàvem abocats a tot el contrari, estem assistint a un excepcional procés de revalorització dels llocs i a una necessitat gairebé existencial de singularitzar-se, d'exhibir i ressaltar tots aquells elements significatius que diferencien un lloc respecte als altres. I el paisatge és un d'aquests elements.

El paisatge és el resultat d'una transformació col·lectiva de la natura; és la projecció cultural d'una societat en un espai determinat. I no només en allò referent a la seva dimensió material, sinó també a la seva dimensió espiritual i simbòlica. Les societats humanes, per mitjà de la seva cultura, transformen els originaris paisatges naturals en paisatges culturals, caracteritzats no només per una determinada materialitat (formes de construcció, tipus de conreus), sinó també per la translació al mateix paisatge dels seus valors, dels seus sentiments. El paisatge és, per tant, un concepte enormement impregnat de connotacions culturals i es pot interpretar com un dinàmic codi de símbols que ens parla de la cultura del seu passat, del seu present i potser també de la del seu futur. La legibilitat semiòtica del paisatge, això és el grau de descodificació dels seus símbols, pot ser més o menys complexa, però està lligada, en qualsevol cas, a la cultura que els produeix.

El paisatge és, alhora, una realitat física i la representació que culturalment en fem; la fesomia externa i visible d'una determinada porció de la superfície terrestre i la percepció individual i social que genera; un tangible geogràfic i la seva interpretació intangible. És, alhora, el significant i el significat, el continent i el contingut, la realitat i la ficció. No anem mal encaminats si entenem el paisatge com un escenari natural mediatitzat per la

cultura. Escriptors, poetes i pensadors han entès perfectament aquesta significació dual del paisatge, al que han vist, sovint, com el mirall de l'ànima en el territori. El filòsof i escriptor xinès Lin Yutang (1895-1976), un dels principals introductors de la filosofia oriental al món occidental, ho resumia amb aquest simple aforisme: “La meitat de la bellesa d'un indret depèn del paisatge i l'altra meitat del qui el contempla”. Pocs anys abans, Henry-Frédéric Amiel, pensador francès, havia escrit que “el paisatge és un estat de l'ànima”, quelcom que els pintors romàntics (posem per cas un Caspar Friedrich) intentaven traslladar als seus quadres. La dimensió visual és una part essencial de la idea de paisatge, des dels seus orígens fins avui, tot i que el paisatge no és només quelcom visible, sinó que està fet també de sons, d'olors, de tactes, de multitud d'impressions sensorials carregades totes elles de contingut espacial i temporal.

El paisatge és cultura i, precisament per això, és quelcom viu, dinàmic i en contínua transformació, capaç d'integrar i assimilar amb el temps elements que responen a modificacions territorials importants, sempre i quan aquestes modificacions no siguin brusques, violentes, massa ràpides ni massa impactants. Com afirma el geògraf italià Eugenio Turri, les modificacions del paisatge en el passat eren lentes, pacients, al ritme de la intervenció humana, prolongades en el temps i fàcilment absorbibles per la naturalesa del homes: l'element nou s'inseria gradualment en el quadre psicològic de la gent. Però quan aquesta inserció és ràpida, violenta, intensa, com en els últims anys, l'absorció es fa més difícil, per no dir impossible. El problema no rau en la transformació *per se* del paisatge, sinó en el caràcter i la intensitat d'aquesta transformació: vet aquí el *quid* de la qüestió. La incapacitat per saber actuar sobre el paisatge sense destruir-lo, sense trencar-ne el seu caràcter essencial, sense eliminar-ne aquells trets que li donen continuïtat històrica, és un dels drames de la nostra civilització. Llevat de comptades excepcions, no se sap alterar, modificar, intervenir sense destruir. I quan es destrueix un paisatge, es destrueix la identitat d'aquell lloc.

Hem celebrat fa pocs mesos el Debat Costa Brava i el Congrés de Turisme de Catalunya. Hi he participat activament i puc donar fer que, per primera vegada, el propi sector ha reconegut públicament que les coses no s'han fet bé. I no s'han fet bé en la línia argumental d'aquesta intervenció. No s'han fet bé perquè el turisme massificat i mal entès ha desfigurat la singularitat –la identitat– de molts paisatges catalans. I com que fer turisme implica, abans de res, canviar de lloc, i una de les variables que millor indiquen al turista aquest canvi de lloc tan desitjat és precisament el paisatge, la conclusió és de calaix: perdrem –els estem perdent– bons turistes perquè els estem oferint paisatges

degradats, mediocres, banals, homogeneïtzats. No es va entendre a temps que el paisatge és un recurs turístic de primer ordre. I si ho va ser a principis i a mitjans del segle XX, molt més ho serà ara i en el futur, escassos com anem de paisatges originals, autèntics, encara no homogeneïtzats. El turisme, el turisme de qualitat, aquell que és sostenible i que dura en el temps, fuig dels paisatges mediocres i banals com del dimoni. No en vol saber res. Busca paisatges originals, autèntics, estèticament agradables, ben cuidats.

Hi ha un munt d'estudis realitzats al respecte que així ho posen de manifest. L'informe de la Comissió Europea (2002) *Using natural and cultural heritage to develop sustainable tourism* mostra que per un 50 % dels europeus enquestats el paisatge és el criteri més rellevant a l'hora d'escollir la destinació turística. En aquest mateix sentit, un informe de la Secretaria d'Estat d'Economia de Suïssa avalua en 2.500 milions de francs suïssos anuals els ingressos turístics provinents directament del gaudi del paisatge. Aquest mateix informe ressalta el fet que el 83% dels visitants estrangers i el 76% dels nacionals citen el paisatge com a atractiu principal del seu viatge a Suïssa per motius turístics. Pel que fa a França, segons un estudi presentat per la Maison de la France, el 38% dels turistes alemanys que visiten França busquen espais naturals intactes, el 42% la bellesa dels paisatges, el 45% activitats a la natura i el 50% contacte amb la natura.

Però tornem al nostre fil argumental: tot paisatge està indissolublement unit a una cultura i aquesta cultura ocupa una porció determinada de la superfície terrestre que anomenem, genèricament, regió. Trobem ja aquesta vella trilogia paisatge-cultura-regió en els estudis geogràfics de principis del segle XX. En efecte, una de les primeres i més importants escoles geogràfiques centrades en el paisatge és l'anomenada *Landschaftsgeographie*, una tradició geogràfica nascuda a finals del segle XIX a Alemanya i caracteritzada bàsicament pel fet de concebre la geografia com una 'ciència del paisatge'. Era una escola preocupada fonamentalment per l'estudi i la classificació adequada de les formes dels paisatges, sense oblidar l'empremta de l'ésser humà. Hi ha una clara associació d'idees entre paisatge i regió, ja que tota regió es traduïa en un paisatge, fins el punt que ambdós conceptes acabaven essent gairebé sinònims. Quelcom similar succeeix en la rica tradició geogràfica francesa del tombant del segle XIX, l'anomenada escola regional francesa o escola vidaliana, expressió que indica el fort lideratge que hi exercí un dels seus principals fundadors, Paul Vidal de la Blache, amb qui s'inspirà, per cert, el geògraf català per excel·lència, Pau Vila. En la tradició geogràfica francesa original, el paisatge és la fesomia característica que ens revela una porció de l'espai concreta –una regió- i la distingeix d'altres contrades. D'aquí que en la

geografia regional francesa trobem una associació semblant entre paisatge i regió a la que observàvem en l'escola alemanya. És en la regió on cristal·litzarien les relacions ésser humà-natura. La interpenetració ésser humà-natura donaria a la regió un caràcter distintiu que la faria única, irreplicable i que es visualitzaria, es materialitzaria a través del paisatge. Vet aquí, en definitiva, la vella trilogia paisatge-cultura-regió. Potser fóra bo que ens plantejàssim com hauria de ser reinterpretada aquesta mateixa trilogia en un context de globalització accelerada com el que estem vivint.

De la mateixa manera que a la vella Europa hem après de fa temps a conservar el patrimoni històric i monumental de desenes de cascs urbans centenaris, sense que això hagi impedit avançar en l'experimentació de noves formes arquitectòniques i urbanístiques, hauríem d'aprendre també a mantenir la identitat de l'excepcional varietat paisatgística europea, sense que això impedeixi apostar pel disseny i la creació de nous paisatges. No hem avançat massa en aquest terreny, la veritat; sobretot si mirem enrera. Ja fa més d'un segle que es va crear a França la 'Société pour la protection des paysages de France', una societat que tan aviat com el 1909 ja va organitzar el 'Congrès International pour la protection des paysages', amb eslògans com *protéger les paysages, c'est défendre la patrie* o *aimer les arbres, c'est aimer la patrie*. El paisatge serà vist, en definitiva, com el fidel mirall de l'ànima d'un país i en la seva protecció confluiran consideracions de caràcter moral i patriòtic, sense oblidar, per descomptat, les de caràcter científista, ja sigui en relació amb el patrimoni natural o en relació amb el patrimoni arqueològic i monumental.

Es molt important mantenir la identitat dels paisatges, de tots, i en especial dels agraris, per raons de caràcter econòmic, social, cultural i patrimonial. Encara que avui dia la població europea sigui majoritàriament urbana, els paisatges rurals ocupen un lloc molt important en la consciència i en l'imaginari col·lectiu europeu, com ha mostrat no fa massa David Matless (1998) en el seu llibre *Landscape and Englishness*. Tant és així que la pròpia PAC (la Política Agrícola Comunitària), que va contribuir en una primera fase a la creixent homogeneïtzació de molts paisatges europeus, intenta ara reconduir la situació incorporant la diversitat paisatgística com una de les seves línies d'actuació, potser per evitar el fenomen del que es queixava fa poc l'escriptor Juan Cueto, amb ironia continguda, quan escrivia: "Esto no era lo prometido. Nos habían dicho que sólo sería única la moneda... Pero no nos habían dicho nada del paisaje europeo único. Mucho antes de que hayamos metido un euro en el bolsillo, nos han metido por los ojos un nuevo paisaje. Habrá que acostumbrarse, pero su omnipresencia en la ventanilla de mi autobús,

de momento, me deja frío... El principal problema es que a este flamante paisaje europeo le faltan referencias literarias, pictóricas y filosóficas... Es un paisaje de autor (el *copyright* es de Bruselas), pero sin autores que lo hayan contado, pintado, filosofado, filmado o retratado. Por eso no funciona como paisaje, no te dice nada, se estrella contra la ventanilla, te da sueño.... Antes eran los autores los que buscaban paisajes, ahora es un paisaje en busca de autores”.

George Steiner, un dels pensadors europeus més lúcids d'aquests darrers decennis, acaba d'escriure un llibret titulat *La Idea d'Europa*, on exposa el que per a ell és Europa, ressaltant cinc trets comuns, cinc trets identitaris compartits. Doncs bé, un d'ells és el paisatge, no aquest paisatge homogeneïtzat del que es queixava Juan Cueto, òbviament, sinó el fet que el paisatge europeu, a diferència del d'altres latituds, és, per definició, un paisatge civilitzat, culte, en el sentit que respon a una mil·lenària interacció entre natura i cultura. És un paisatge pensat per caminar-hi, fet a la mesura humana, enormement divers, però sempre amb un punt de civilitat, d'història acumulada.

I, com que semblaria que aquest tret que ressalta Steiner està avui en risc, hi ha qui creu que cal pensar el futur del món rural des d'unes noves bases. En efecte, han canviat els usos del sòl, les activitats socioeconòmiques, les telecomunicacions, les nocions d'espai i de temps; tot això –i més- és cert, però segueix havent-hi quelcom que associem a la idea del que és rural. Al llibre *L'identité de la France*, el gran historiador Fernand Braudel (1986) es mostra molt preocupat per aquesta qüestió, fins i tot més preocupat que per la immigració, que ja és dir, en un país com França. Segons Braudel, a Europa hi ha hagut sempre immigració (i ja no parlem d'emigració), però mai hem vist una Europa sense pagesos... i estem a punt de veure-la. I no es pot oblidar que la societat rural ha estat fins ara la principal productora (almenys pel que fa a la seva extensió) de paisatges (de paisatges culturals, 'identitaris'). I no es pot oblidar, tampoc, que els paisatges agropecuaris, a diferència del que habitualment es pensa, contenen –i mantenen- una gran diversitat de flora i de fauna. L'extensió del bosc als països europeus mediterranis al llarg dels darrers trenta anys com a resultat de l'emigració camp-ciutat i de la pèrdua de pes relatiu del sector primari en el conjunt de l'economia ha incrementat la massa forestal, sens dubte, però ha minvat, de fet, la biodiversitat, en haver quedat molt més reduït i homogeneïtzat el paisatge agropecuari, per l'eliminació de pastures i la predominància d'uns cultius per sobre dels altres, a més d'incrementar el risc d'incendis, com veiem cada estiu.

No només per raons identitàries i ecològiques s'haurien de conservar adequadament els paisatges agraris, sinó també per raons econòmiques, del propi sector -que ara no comentarem, però que són òbvies- i d'altres sectors que en podrien treure partit, com el turístic. En efecte, la major part de destinacions turístiques mediterrànies, del litoral a la muntanya, estan vorejades de paisatges agraris, que haurien de ser vistos com a excel·lents aliats i com a complements idonis al producte turístic dominant. El valor ecològic (sovint amb una clara funció afegida de connector biològic) i paisatgístic d'aquests espais és molt elevat, per la qual cosa és especialment oportú i intel·ligent mantenir-los, evitant que siguin engolits per l'espai construït, ja sigui en forma d'habitatges, d'infraestructures o de serveis destinats a l'oci. Cal evitar la pèrdua de diversitat paisatgística dels espais agraris, uns espais –en especial els propers a àrees turístiques i urbanes molt denses- sotmesos a una doble i intensa pressió. Per una banda, per requalificar sòl; per altra, per haver d'actuar de 'contenedor' d'aquells equipaments i infraestructures que exporten cap a la seva corona les àrees turístiques i urbanes centrals. Ambdós processos generen fractures territorials i degraden el paisatge agrari, esquitxant-lo d'usos diversos i sovint incompatibles que en malmeten la fesomia i en rebaixen la qualitat estètica.

Sectors significats i significatius del Penedès i del Priorat així ho han començat a entendre en relació amb el paisatge de la vinya, típic d'aquestes comarques i avui en perill de degradació per l'extensió de la urbanització i la proliferació de polígons industrials. La patronal del sector vitivinícola és conscient del que s'està jugant si permet la progressiva degradació del paisatge de la zona, quelcom impensable en altres regions vitivinícoles de prestigi mundial, com la Toscana, la Borgonya, Califòrnia i, en menor mesura, el Llenguadoc-Rosselló, que ja fa anys que potencia la marca 'Paisages de Vignobles'. La patronal Unió Vinícola del Penedès és conscient del valor afegit que pot representar el paisatge en les seves vendes i també que l'enoturisme està adquirint una gran rellevància arreu del món, fins el punt que el 23% del total de la facturació dels 185 cellers d'Alsàcia correspon a les compres que hi fan directament els turistes de la zona. En la mateixa línia s'està treballant des del Priorat, comarca que aspira a convertir-se en un model de sostenibilitat i d'equilibri paisatgístic a través d'una ordenació del territori consensuada amb els agents socials i econòmics i a través de l'elaboració d'una Carta del Paisatge que en aquests moments s'està elaborant. Que les dues denominacions d'origen vinícola de la comarca (Priorat i Montsant), el sector turístic, el Consorci pel Desenvolupament Econòmic del Priorat i fins i tot la Plataforma per a la Defensa del

Patrimoni Natural del Priorat estiguin d'acord en allò essencial –això és, que el futur de la comarca passa pel paisatge-, representa un pas endavant importantíssim, que hauria de ser seguit per altres comarques.

La dispersió de l'espai construït, la urbanització difusa, l'explosió de la ciutat –és a dir, la metropolització del territori- han provocat una fragmentació territorial i paisatgística preocupant. El creixement urbanístic desorganitzat, espacialment incoherent, desordenat i deslligat dels assentaments urbans tradicionals està anorreant la lògica territorial de molts llocs. Aquesta dispersió de l'espai construït descrita, junt amb la implantació de determinades infraestructures pesades, així com la generalització d'una arquitectura de baixa qualitat estètica -en especial en algunes àrees turístiques-, està generant uns paisatges mediocres, dominats cada cop més per l'homogeneïtzació, la repetició, la clonació, l'artificialització, la tematització, la festivalització, la banalització (vet aquí, sense anar més lluny, el *feísmo* del que es queixen els gallecs sensibles, fins el punt que la qüestió ha donat lloc a un manifest i ha estat tema de campanya en les recents eleccions autonòmiques). La uniformització i la falta de qualitat i originalitat dels tipus de construccions majoritàries està generant un paisatge insensible i ple d'inautenticitat, en especial en els espais suburbans, perifèrics, de transició, en els quals sovintegen –i es multipliquen- construccions-aparador a les vies d'entrada de pobles, viles i ciutats (el que els italians, amb el seu enginy habitual, anomenen *strada-mercato*). Hi ha pocs paisatges tan sòrdids i pertorbadors com els que donen entrada als nuclis de població. És en aquests paisatges híbrids, mestissos, de contacte i transició entre els paisatges més pròpiament urbans i els més pròpiament rurals on la sensació de desori i desconcert es viu amb més intensitat. Assistim a l'emergència de territoris sense discurs i de paisatges sense imaginari.

Què en fem d'aquests paisatges? Podem tancar els ulls i mirar cap un altre costat, però la realitat seguirà essent la que és. Ens agradi o no, són aquests paisatges metropolitans i periurbans els més quotidians, els que viuen la majoria de la gent; paisatges que no són gens fàcils de 'llegir', almenys amb la facilitat amb què vàrem aprendre a llegir, des de la semiologia urbana, des de Kevin Lynch, el paisatge urbà compacte. Quines categories, quines claus interpretatives permetrien llegir avui el paisatge de la dispersió, el *sprawlscapes*? Segurament hi són, però més pensades per ser llegides en cotxe que no pas a peu, i més efímeres que les proposades per Kevin Lynch, i, sens dubte, de més difícil legibilitat. Serem capaços de generar-hi nous paisatges amb els que la gent es pugui sentir identificada?

Acabem. Hem tocat moltes tecles i, ben mirat, totes elles remetent al mateix: és arribada l'hora d'una nova cultura de l'ordenació del territori basada en la gestió prudent i sostenible dels recursos naturals, en un tractament nou i imaginatiu del sòl no urbanitzable i del paisatge en el seu conjunt i en una nova forma de govern i de gestió del territori basada en el diàleg i en la concertació. Anem escassos de sensibilitat paisatgística. Hauríem de donar la volta a una frase que Julien Gracq va escriure fa temps: "Tantes mans per transformar aquest món, i tan poques mirades per contemplar-lo". Cal impulsar una sensibilitat, una cultura, una 'consciència de paisatge' que ens permeti ser capaços de gaudir mirant i vivint el paisatge, com reclamava Julien Gracq. Hem aconseguit, amb molt esforç, una certa 'consciència ambiental', que ha penetrat, amb més o menys convenciment, en les capes dirigents del país i també en àmplies capes de la població. És aquesta consciència ambiental la que ha permès protegir, sota figures jurídiques diverses, determinades porcions del territori especialment valuoses per la seva riquesa ecològica. Ara cal anar més enllà i superar aquesta visió protectora del territori en forma de taques d'oli; és a dir, la dels espais naturals protegits dispersos pel territori i, en el millor dels casos, connectats per corredors biològics. Cal imbuir-nos d'una consciència de paisatge similar a la consciència ambiental descrita que ens permeti gaudir de la simple contemplació dels paisatges que ens envolten, no per cap acció especial derivada d'un ambiciós pla estratègic, sinó, simplement, perquè és un fet mil vegades demostrat que un entorn físic atractiu, net, afable i estèticament harmoniós genera una agradable sensació de benestar, que augmenta notablement la qualitat de vida dels ciutadans. Aquest és, de fet, el missatge de fons del Conveni Europeu del Paisatge, citat en l'inici de la meua conferència. El Conveni Europea del Paisatge, signat al Palazzo Vecchio de Florència el 20 d'octubre de 2000 per iniciativa del Consell d'Europa i que ara els estats membres del Consell estan ratificant, enfoca la temàtica paisatgística de manera esperançadora. El Conveni reconeix que "el paisatge és un element important de la qualitat de vida de les poblacions, tant en els medis urbans com en els rurals, tant en els territoris degradats com en els de gran qualitat, tant en els espais singulars com en els quotidians". Incideix, a més, en el fet que "el paisatge participa de manera important en l'interès general, en els aspectes cultural, ecològic, mediambiental i social" i reconeix explícitament que "el paisatge constitueix un element essencial del benestar individual i social". Tenim els documents-marc, tenim els instruments, tenim les diagnosis. Només cal una major consciència social i voluntat política.